

Keresztül a vízvásztón **A volok és a zavolocsjei csúdok**

Oroszország életében különleges helyzetet foglalnak el a folyók. Ez a mondat közhelynek tűnik, hiszen minden nép életében különleges helyzetet foglalnak el a folyók (mint nálunk a „Kék Duna” vagy a „Szóke Tisza”). Azonban mégsem az, mert a folyók adta különlegesség mindenhol más és más. Minden nép vívott egykoron nagy csatákat folyami átkelőit védve, mindenhol jelentős kereskedelmi útvonalak vezettek a folyókon, nagy városok alakultak ki partjaikon. Oroszország erdőövezetében azonban a folyók a közlekedés egyetlen lehetőségét jelentették. A távoli utakra induló kereskedők, kalandorok a folyók közti vízvásztókon áttolták-vonszolták csónakjaikat, majd a másik folyón vízrebocsátva haladtak tovább. Ez a fajta közlekedési mód, amely a sűrű erdőkön történő gyalogos átkelésnél gyorsabb és kevésbé fárasztó volt, talán a finnugor népektől ered, körükben már évezredek óta ismert lehetett: a régészeti adatok szerint lakóhelyeik mindig valamely víz közelében helyezkedtek el. A földrajzi körülmények nagyon kedvezőek voltak a csónakon való közlekedésre: a sík vidékeken a különböző tengerek felé nyugodtan hömpölygő nagy folyók kiterjedt vízgyűjtő területtel, sok mellékfolyóval rendelkeztek. A nagyobb folyókat nem magas hegyek vágták el egymástól, így a vízvásztókon különösebb nehézségek nélkül át lehetett jutni a csónakokat.

A folyók mellett, hogy összekötötték az erdőövezet őslakos finnugor közösségeit, védtek is őket egymástól: az erődített településeket, földvárakat általában két folyó összeömlésénél alakították ki, oly módon, hogy a folyók által összezárt területet egy földsáncsal lezárták. Az erődítetlen települések is általában a folyók közelében helyezkedtek el: a házak az árvízektől védett magas partokon, míg a megművelt földek az áradásokkal olykor-olykor elöntött, jól termő részen. A finnugor népek hiedelemvilágában is jelentős szerepe volt a folyóknak, különösen a túlvilággal kapcsolatban: az ananyjinói kultúra őspერი népessége a folyók mellett alakította ki temetőit, a sírokat a folyásirány szerint tájolta, az obi-ugoroknál pedig elterjedt volt a csónakos temetkezés.

Az oroszországi erdőövezet csapadékban igen gazdag vidék. A térképre nézve láthatjuk, hogy számtalan kisebb-nagyobb folyó szeli át. A folyók a történettudományi, régészeti szakmunkákban a földrajzi tájolás alapvető eszközeivé vál-

tak: egy-egy lelőhely vagy történelmi esemény helyét mindig a közeli folyókhoz viszonyítva határozzák meg, a folyóvölgyek és a legközelebbi mellékfolyók torlójának megnevezésével. A folyók történelmi, gazdasági szerepét tanulmányozva jelentős cikkek és monográfiák születtek. Különösen a Volga szakirodalma gazdag (lásd például ДУБОВ, И. В., Великий Волжский путь. Ленинград, 1989).

A két hajózható folyó közötti szárazföldi átjárót a régi orosz nyelv *volok*-nak nevezte.¹ A vízválasztók, a volokok a különböző vidékekről érkezők találkozási helyeivé váltak: a középkorban városi települések, kereskedelmi központok alakultak itt ki. Egy évezreddel ezelőtt az őslakos finnugorok és bevándorló oroszok mellett viking portyázók és mohamedán kereskedők járták Kelet-Európa folyóit a Baltikumtól a Fekete-tengerig. A virágzó kereskedelemnek a tatár hódítás vetett véget. A folyók azonban nem veszítették el gazdasági jelentőségüket. Az orosz belső piac természetes összekötő ereiként nagy szerepük volt a 19. századi gazdasági kibontakozásban. A 20. században sok volok helyén csatorna épült, kiegészítve a természetes vízi utakat. Moszkvát a tankönyvek *öt tenger kikötőjé*-nek nevezik.

Az orosz krónikákban többször előfordul a *volok* földrajzi fogalom, és továbbképzett alakja a *zavolocsje* 'volokon túli vidék' jelentésű szó. E szavak értelmezése számunkra azért fontos, hogy megállapíthassuk, laktak-e a voloknak vagy zavolocsjének nevezett vidékeken finnugor népek. A történelmi források segítségével megkísérelhetjük a *zavolocsjei csúdok* finnugor népének azonosítását is.

A legelső fennmaradt orosz évkönyvben, a „Régmúlt idők krónikájá”-ban két helyen fordul elő a *zavolocsje* szó, a krónika bevezetőjében és az 1078. év eseményeinél:

Jáfet országaiban vannak az oroszok, a csúdok és mindenféle népek: merják, murómák, veszek, mordvinok, a *zavolocsjei csúdok* (az eredetiben: *заволоцкие чуду*), permiek, pecserák, jamok, zimgolák, korszok, letgolok, lívek. A ljahok meg a poroszok, a csúdok a Varég-tenger mellett vannak... (KLIMA LÁSZLÓ, Finnugor történelmi chrestomathia I. Budapesti Finnugor Füzetek 12. Bp., 1999. 50).

A 6586. [1078.] évben. ... Ugyanebben az évben ölték meg *Zavolocsjében* (az eredetiben: *в Заволочье*) Glebet,² Szvjatoszlav fiát (KLIMA, i. m. 53).

A krónika bevezető része, ahol a zavolocsjei csúdok kifejezés megtalálható, a 11–12. század fordulóján keletkezett, valószínűleg Nyesztornak, a krónika összeállítójának műve. Az 1078-as adat időben közel áll ehhez. Ebből arra következtethetünk, hogy Kijevben, ahol a „Régmúlt idők krónikája” keletkezett, a

¹ A szó a *волочить* vagy *волочь* igéből származik, jelentése: 'húz, vonszol', és a csónakok áttolására utal. Lásd ДАЛЬ, В., Толковый словарь I. Moszkva, 1955. 236.

² Gleb Szvjatoszlavics: Jaroszlav Vlagyimirovics (Bölcs Jaroszláv) unokája, Szvjatoszlav Jaroszlavics fia. Novgorodi fejedelem 1069–1078 között.

Zavolocsje szót a 11. század utolsó harmadában kezdték el használni egy meghatározott tájegységre. Azt azonban nem tudjuk, hogy melyikre. A későbbi krónikákból kiolvasható, hogy több volokot — vízválasztót — tartottak számon a történétírók. Ez a két kijevi hír önmagában nem igazít el minket arról, hogy merre keressük az említett tájegységet, és csúd lakóit. A bevezetőben szereplő felsorolás Jáfet országának népeiről azonban sejteni engedi, hogy a zavolocsjei csúdok különböztek a Varég-tenger melletti csúdoktól, ezért tarthatta őket két népnek a krónikáiró Nyesztor.

Az itt részletesebben megvizsgálandó másik évkönyv a „Novgorodi első krónika”. Ez a legkorábbi olyan fennmaradt évkönyv, amely részletesebben tájékoztat az orosz észak történelméről. E művet többen állították össze, első szerzői a 13. század második felében az 1016–1234 közti eseményeket dolgozták fel. A 14. század közepe táján a krónikát tovább írták az 1352-es évig, a krónika későbbi változatát („mladsij izvod”) pedig folytatták egészen 1432-ig. A novgorodi első krónika jelentősége abban áll, hogy összeállítói a „Régmúlt idők krónikájá”-nak egyik, mára elveszett korai variánsát is használták. Ennek ellenére a mi szempontunkból csalódást okoz, mert a korai idők finnugor vonatkozásairól, és így Zavolocsjéről, valamint a zavolocsjei csúdokról a 11–12. század fordulóján nem tud többet, mint a „Régmúlt idők krónikája”. Novgorod azonban jóval közelebb volt a finnugor területekhez, mint Kijev, az északkeleti területek orosz megszállásáról tehát részletesebb képet kapunk a „Novgorodi első króniká”-ból, mint a „Régmúlt idők krónikájá”-ból. Ha zavolocsjei csúdok nem is szerepelnek benne, azért nyomon követhetjük a volok és zavolocsje terminológiák használatának változásait.

Volokot először az 1187-es eseményeknél említi a krónika. Az esemény Novgorod keleti expanziójával kapcsolatos:

A 6695. [1187.] évben. ... Ugyanekkor a pecserieket és a jugraiakat [a Pecserába és Jugrába küldött adószedőket] Pecserában megölték, másokat pedig *a volokon túl* (az eredetiben: *за Волокомь*), és száz főember feje hullt le. (KLIMA LÁSZLÓ, Finnugor történeti chrestomathia II. Budapesti Finnugor Füzetek 18. Bp., 2002. 64).

Az említett volokon túli terület valószínűleg Pecsera közelében lehetett. A későbbi híradások alapján a dvina-i volokra gondolhatunk, vagyis a Pecsora folyótól nyugatra eső területre, az Északi-Dvina mellékére.

Ezután mintegy másfél évszázadig nem találkozunk ezzel a földrajzi fogalommal. Talán Novgorodot lekötötték a baltikumi események, s a keleti területekre kevesebb figyelmet fordított. A volokon túli területek csak a 14. századi hírekben bukkannak fel újra. Az 1324-es híradás szerint:

A 6832. [1324.] évben. A novgorodiak Jurij³ fejedelemmel *Zavolocsje* (az eredetiben: *Заволочье*) ellen mentek és zsákmányként bevették Usztyugot, a Dvi-

³ III. Jurij (Jurij Danyilovics, meghalt 1325-ben): Alekszandr Jaroszlavics Nyevszkij unokája, Danyil Alekszandrovics legidősebb fia. Novgorodi fejedelem 1322–1325 között.

nához értek, és ekkor az usztyugi fejedelmek követeket küldtek a fejedelemhez és a novgorodiakhoz és az ősi jogok szerint békét kötöttek; és a novgorodiak mindnyájan épségben tértek vissza, míg Jurij fejedelem a Káma folyón *Zavolocsjéból* (az eredetiben: *изъ Заволочья*) a Hordához ment. (KLIMA 2002: 78).

Zavolocsje jelentése: volokon túl; 1187-ben még nem ezt a nyelvi formát használták a volokon túli terület megjelölésére, a 14. századra azonban megjelenik ez az elnevezés is. Az 1324-es hírből annyit lehet megállapítani, hogy Zavolocsjén át Usztyugba lehet jutni. A térképre pillantva megállapítható, hogy Usztyug városát Novgorod felől a Szuhona folyón lehet elérni. A Szuhonát Novgorod felől a Volhov folyó–Ladoga-tó–Szvir folyó–Onyega-tó–Fehér-tó útvonalon lehetett elérni. Az Onyega-tó és a Fehér-tó, valamint a Fehér-tó és a Szuhona felső folyása között lehetnek olyan szakaszok, ahol át kellett tolni a hajókat.⁴ Ez a volok tehát ezt a területet jelenthette. E hír alapján ettől keletre volt Zavolocsje, amely a Szuhona és mellékfolyói vidékével lehetett azonos.

1337-ben a volok felől éri támadás Novgorodot:

A 6845. [1337.] évben. ... Ezen a télen Iván nagyfejedelem⁵ összekülönbözött a novgorodiakkal és sereget küldött a Dvinán *a volokon túl* (az eredetiben: *за Волочь*)... (KLIMA 2002: 79).

E hírből arra következtethetünk, hogy a volokhoz tartoztak az Északi-Dvinától nyugatra lévő területek. 1342-ben egész pontos meghatározását kapjuk a volokon túli területnek: Orlec és Jemca környéke tartozik alá az Északi-Dvina mentén.

6850. [1342.] évben. ... Ugyanebben az évben Luka Valfromejev, nem hallgatván Novgorodra, a metropolita és a vladika áldására, vakmerő jobbagyokat gyűjtött maga köré, és elment *a volokon túlra* (az eredetiben: *за Волочь*) a Dvinán, és felépítette Orlec városát; és összegyűjtve a jemcaiakat, és elfoglalta *a volokon túli* (az eredetiben: *Заволочкюю*) földet a Dvina mentén, minden adót zsákmányul ejtett. (KLIMA 2002: 80).

A volokon túli területekkel kapcsolatban nagyon gyakran olvashatunk erről a vidékről. Ennek alapján a szakirodalomban elterjedt az a vélekedés, hogy Zavolocsje az Északi-Dvina, a Jemca és a Vaga folyók vidékével azonos. Az 1324-es hír alapján azonban a Szuhona mellékét is feltétlenül Zavolocsje területéhez kell sorolnunk.

A „Novgorodi első krónika” alapján a volok felől nemcsak a Szuhonát és az Északi Dvinát lehetett elérni, hanem a Fehér-tótól dél felé haladva a Volga víz-

⁴ Ma már ezeket csatornák kötik össze.

⁵ I. Iván (Ivan Danyilovics Kalita = Pénzeszsák Iván, meghalt 1340-ben): Alekszandr Jaroszlavics Nyevszkij unokája, Danyiil Alekszandrovics fia. Vlagyimir–szuzdáli fejedelem 1328–1340 között, novgorodi fejedelem 1328–1337 között, e hatalmi központok mellett több más kisebb fejedelemség ura is.

gyűjtő területét is: 1388-ban Novgorod büntetőadót rótt ki a volokon túli földre, amiért engedélye nélkül az ott lakók a Volgára mentek, vagyis hajóra szállva rablóportyára indultak:

A 6894. [1388.] évben. ... Ugyanezen a télen *a volokon túlra* (az eredetiben: *за Волокъ*) ment Fedor Timofejevics helytartó, Timofej Jurjevics és a bojárok emberei (liberi bojarum) velük, hogy 5000 rubelt beszedjenek, amit Novgorod rótt ki *a volokon túli földre* (az eredetiben: *на Заволочкую землю*), amiért *a volokon túliak* (az eredetiben: *заволочанѣ*) a Volgán voltak. (KLIMA LÁSZLÓ 2002: 83).

1419-ben a volokon túli vidékkel kapcsolatban több karél település szerepel, 1445-ben pedig Nyenoksza, amely már az 1419-es hírben is előfordult, mint karél falu. Mindkét alkalommal a murmanok támadtak a volokon túli vidékre. Ezt a két hírt csak úgy érthetjük meg, ha feltételezzük, hogy itt a dvinai volok nyugati peremterületeiről van szó. A murman támadás hírére a dvinaiak mentek oda, s futamították meg az ellenséget:

A 6927. [1419.] évben. ... Ugyanebben az évben 500 főnyi haddal jöttek a murmanok, hajókon és vitorlásokon, és Varzugában feldúltak egy korelai falut és *Zavolocsjében* (az eredetiben: *в земли Заволочкой*) [a következő] falvakat: a korelai Nyenokszában szent Nyikola monostorát, Jakov küriosz Konyecsnij falvát, Ondrejan partját, Kig-szigetet, Kjar-szigetet, Mihail monostorát, Csiglonimot, Hecsinimát; 3 templomot felgyújtottak, a keresztény szerzeteseket pedig lekaszabták, a *zavolocsjeiek* (az eredetiben: *заволочанѣ*) meg szétzúzták a murmanok 2 vitorlását, mások meg a tengerre menekültek. (KLIMA 2002: 85–6).

A 6953. [1445.] évben. ... Ugyanebben az évben Vaszilij Senkurszkij és Mihail Jakol novgorodi hadvezérek háromezernyi *zavolocsjei haddal* (az eredetiben: *ратю заволочкою*) mentek Jugra ellen ... Ugyanebben az évben a svéd murmanok haddal mentek *a volokon túlra* (az eredetiben: *за Волокъ*) Dvina, Nyenoksza ellen... (KLIMA 2002: 86).

A felsoroltak alapján megállapítható, hogy a novgorodi első krónikában szereplő *volok* a Ladoga-tó–Onyega-tó–Fehér-tó és a hozzájuk kapcsolódó kisebb-nagyobb tavak és folyók vízrendszerét jelöli. Ezen a nagy, voloknak nevezett területen belül azonban külön számon tartották és szintén voloknak nevezték a szárazföldi átjárókat, amelyek a távoli folyók vízrendszeréhez vezettek. Ezek közül a legészakibb, az Északi-Dvinához vezető volok nyugati határvidéke a források alapján karél őslakossággal rendelkezett, a volokon túli terület, az Északi-Dvina túlsópartja pedig már Pecsera határvidéke volt, talán komi őslakossággal. Az Onyega- és a Fehér-tó vidéke, ahonnan a Szuhonára jutva Usztyug felé vezetett az út, vepsze őslakossággal rendelkezett. A „Novgorodi első krónika” a vepszékét a karélok között tartja számon. A Volga felé vezető volok nem tartozott az ősi finnugor területekhez, de ezen a volokon túl, a Felső-Volga és mellékfolyói vidékén merja lakosság élt a régészeti feltárások tanúsága szerint.

A Novgorodi első krónikában nyomon követhető a *Zavolocsje* terminológia megszületése: először 1324-ben írják le, de nem válik kizárólagossá a használata, végig váltakozik a *volokon túl* kifejezéssel, akár egy év eseményein belül is (lásd a 6953. [1445.] év híreit).

A krónikában szereplő *volokon túl* — *Zavolocsje* határvidéknek tekinthető a különböző őslakos finnugor népek között, esetleg gyér finnugor lakossággal, amelyre egyes régészeti,⁶ történeti⁷ és helynévi⁸ adatok utalhatnak. Délnyugat felől balti finn (karél, vepsze), délkelet felől volgai (merja), kelet felől pedig permi (zürjén) lakosságú területekkel érintkezett. Viszonylagos lakatlansága magyarázza a novgorodi betelepülők érdeklődését iránta: 1342-ben „Luka Valfromejev ... vakmerő jobbágyokat gyűjtött maga köré, és elment a volokon túlra a Dvinán, és felépítette Orlec városát”.

A fenti véleménnyel szemben a szakirodalomban azt olvashatjuk, hogy az Északi-Dvina és mellékfolyói mentén a *zavolocsjei csúdok* éltek. Egy példa: HEIKKI KIRKINEN az inkerik (izsórok) történetét összefoglaló műben közölt térképén az Onyega, Jemca és Vaga folyók mellékét, tehát *Zavolocsje* egy részét a *zavolocsjei csúd* népesség lakóhelyeként ábrázolja.⁹

Ez a felfogás összemosza két krónikaíró műhely hagyományait és ismereteit. Amint láttuk, a „Novgorodi első krónika” a 14. századtól használja a *Zavolocsje* földrajzi fogalmat, és nem tud *zavolocsjei csúd* lakosságról. Ezt az elnevezést egy korábban és máshol működött műhely használta: a „Régmúlt idők krónikája”-nak bevezetőjében szerepel. Ez a krónika Kijevben született, bevezető része az 1110-es évekből származik. Kijevből nézve az északi területek őslakos finnugor és betelepült orosz népességét, a *szmolenszki volok* mögött, amely a Dnyeper és a Nyugati-Dvina között biztosította az átjárást, valóban csúdok éltek. A „Régmúlt idők krónikája” megkülönbözteti a csúdokat és a *zavolocsjei csúdok*-kat. A csúdok minden bizonnyal az észtekkel azonosak, ezt más források alapján is állíthatjuk, a *zavolocsjei csúdok* pedig Novgorod és környékének őslakosságával, amely a térképről láthatóan a *szmolenszki volokon túl* lakott. A *zavolocsjei csúdok* népessége a novgorodi állam őslakosságát alkotta, a városban megtalált nyírfakéregre rótt levelek alapján a karél nyelv egyik változatát beszélték.

⁶ Овсянников, О. В., Археологические памятники „чуди заволочьской” бассейна Ваги. In: Вопросы финно-угроведения. (Тезисы) ч. II, Сыктывкар, 1979. 73.

⁷ ЖЕРЕБЦОВ, Л. Н., Историко-культурные взаимоотношения коми с соседними народами. Москва, 1982. 30.

⁸ ВЛАСОВА, И. В., Русские и субстратные основы топонимов междуречья Северной Двины и Волги (XVIII—начало XX в.), In: Ономастика Поволжья. в. 2. Горький, 1971. 182.

МАТВЕЕВ, А. К., К проблеме происхождения севернорусской топонимии. In: Вопросы финно-угорского языкознания. Москва–Ленинград, 1964. 191.

⁹ Inkerin keskiaika ja uuden ajan alku vuoteen 1617. In: Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri. Szerk. PEKKA NEVALAINEN–HANNES SIHVO. Helsinki, XXX, 37.

A régi kódexeket nagy szorgalommal másoló szerzetesek számára a hír keletkezése után két-háromszáz évvel már nem volt nyilvánvaló, hogy a „Régmúlt idők krónikájá”-ban olvasható Zavolocsje nem azonos a 14. századtól Zavolocsjének nevezett Északi-Dvina menti tájjal. Az a szerzetes, aki elgondolkodott a szövegekből kiolvasható ellentmondáson, lerövidítette az eredeti hírt:

A 6586. [1078.] évben. ... Ugyanebben az évben ölték meg *Zavolocsjében* Glebet, Szvjatoszlav fiát.

Így idéztem az imént, mert így maradt fenn ez a hír a „Régmúlt idők krónikájá”-t megőrző Lavrentyij-kódexben. Másutt azonban e mondatot a következő kiegészítéssel olvashatjuk: *és Csernyigovban temették el.*

Ez a változat maradt fenn például a „Vologda–permi évkönyv”-ben,¹⁰ és a vele közös eredetű moszkvai évkönyvekben. Csernyigov Kijevtől észak-észak-keletre található mintegy száz kilométernyire. Az Északi-Dvina vidékétől, amelyet a 14. századtól kétséget kizáróan Zavolocsjének neveztek, azonban több mint ezer kilométernyire. Vajon hogy lehet valakit ilyen messzire elszállítani a halála után? — jutott eszébe egyik-másik szerzetesnek, s a mondatot megrövidítették. Arra nem gondoltak, hogy amikor még Kijev volt az orosz államiság központja, akkor Zavolocsje neve nem az Északi-Dvina vidékére vonatkozott.

A zavolocsjei csúdok lakóhelyéről megfogalmazott állításomat három krónika híradásainak összehasonlító elemzésére alapoztam. Az elmélet mögött azonban az egész orosz krónikairódalom áttekintése áll: zavolocsjei csúdok csak azokban a krónikákban szerepelnek, amelyek átvették vagy felhasználták a „Régmúlt idők krónikájá”-nak Nyesztor által írt bevezetőjét. Ezek a krónikák csak ebben az átvett részben említik a zavolocsjei csúdokat. A későbbi idők híreiben pedig a „Novgorodi első krónika” alapján ismertetett események említésekor bukkan fel Zavolocsje, és sosem kapcsolódik hozzá a csúd nép említése. A két Zavolocsje térben és időben elválik egymástól.

KLIMA LÁSZLÓ

¹⁰ Вологодско-Пермская летопись. In: Полное собрание Русских летописей. т. 26. Москва, 1950. 44.

